

БАЛТІЙСЬКИЙ РЕГІОН В АПЕРЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА 1920-30-Х РОКІВ

Анотація. Автор статті веде мову про інтенсифікацію зацікавленості культурою, побутом, ментальністю народів Європи в українській літературі 1920-30-х років. Окремо йдеться про рецепцію історії й культури народів Балтії в літературі цього періоду, зокрема у творах К. Поліщука і Я. Олесіча, про симбіоз національних і соціальних тенденцій у художньому трансформуванні подій і явищ.

Ключові слова: компаративістика, літературні взаємозв'язки, рецепція, аперцепція, імагологія, художня трансформація реалій.

Аннотация. Автор статьи ведет речь об интенсификации заинтересованности культурой, бытом, ментальностью народов Европы в украинской литературе 1920-30-х годов. Отдельно речь идет о рецепции истории и культуры народов Балтии в литературе того периода, в частности в произведениях К. Полищука и Я. Олесича, симбиозе национальных и социальных тенденций в художественном трансформировании событий и явлений.

Ключевые слова: компаративистика, литературные взаимосвязи, рецепция, апперцепция, имагология, художественная трансформация реалий.

Summary. The author of the article argues over the intensification of the Ukrainian literature interest in culture, lifestyle, and mentality of European peoples of 1920-30-ies. Furthermore, the article deals with the Baltic nations history and culture reception in the literature of that period, particularly in the works of K. Polishchuk and J. Olesich; as well as the symbiosis of national and social trends in events and phenomena art transforming.

Key words: comparative studies, literary interrelationships, reception, apperception, imageology, artistic transformation of reality.

Взаємозв'язки української та західних літератур стали об'єктом досліджень у багатьох роботах вітчизняних і зарубіжних літературознавців-компаративістів. З часом, однак, з'ясувалося, що ці дослідження були неповними через неможливість вести мову про татуювані імена, твори, факти зі світу мистецтва. Особливо це стосується періоду від початку Української революції (1917-1921) до першої половини 30-х років, коли величезний масив творів української літератури виявився недоступним для читачів і дослідників, а відповідно, не можна було згадувати про ті літературні контакти і типологічні сходження, які об'єднували творців періоду в українській літературі, який назвали «Розстріляним Відродженням», із загальносвітовим літературним процесом.

Це не означає, що компаративістика повністю ігнорувала цей етап в історії української літератури. Багато уваги приділялося публікації творів західних митців, проблемам перекладу, оглядам нових видань у західних літературах. Також згадувалося і про поїздки українських письменників за кордон, публікації їх творів у перекладах європейськими мовами [9]. Незважаючи на певну кількість інформації, в цьому виданні, проте, жодного разу не згадувалося, наприклад, про В. Винниченка, його життя і творчість і творчість за кордоном, запозичення сюжетів із закордонної дійсності чи про поїздки М. Хвильового у Центральну Європу, про його ідеї «психологічної Європи». І таких прикладів можна навести безліч. Частково ці прогалини заповнювало еміграційне літературознавство [1; 5].

Суттєвіша проблема – це те, що і раніше, й зараз майже ніхто з науковців, якщо не брати до

уваги статей М. Сулими [7; 8], не звертав уваги на проблему сприйняття українською літературою 1920-30-х років Заходу, його мистецтва, ментальності європейських народів, конкретних умов їх існування у десятиліття після завершення Першої світової війни. а питання це дуже актуальне, тому що вітчизняні літератори в цей період виявляли велику зацікавленість життям і культурою інших народів.

Магістральний вектор зацікавленості Європою та її культурою був скерований прямо на захід. Північна Європа, Прибалтика значно менше потрапляли у творчу орбіту українських письменників, але не можна сказати, що ці регіони не привертати їх увагу зовсім. Так, син вихідця з прибалтійських німців Михайло Гервасійович Йогансен із метою містифікації й епатації оголосив себе Майком Йогансеном і шведом за походженням, вивчив шведську мову. На території Полтавської та Херсонської областей були компактні поселення шведів (існують досі), засновані насамперед захопленими в полон під час Полтавської битви воїнами армії Карла XII. У час так званої коренізації, яку інколи не зовсім правильно називають українізацією, Майк Йогансен у 20-і роки активно займався відродженням шведської культури, створенням національних шкіл у цих поселеннях, забезпеченням їх підручниками безпосередньо зі Швеції.

Скандинавія і Прибалтика були безпосередньо пов'язані з біографією Дмитра Бузька, котрий після втечі з каторги 1912 року довгий час проживав у Данії, де він навіть устиг отримати вищу освіту (закінчив сільськогосподарський факультет Копенгагенського університету в 1915 році). У 1916 році на територію тодішньої Курляндії, на

фронт Першої світової, потрапляє Клим Поліщук, демобілізований до царської армії. У травні 17-го року він повертається до рідного Житомира, але вже в червні знову в Прибалтиці, спочатку в Ризі, потім – у Валці, де функціонувало видавництво «Український голос» і де він видав свій збірник віршів «Співи в полях».

Але власне Прибалтика чи Скандинавія у їх творчості особливого зацікавлення не викликають. Так, Д. Бузько починає свій роман «Чайка» якраз із того моменту, коли він покидає Данію й направляється у революційний Петроград. Спогади про еміграційне життя майже ніяк не пов'язані з цією країною. Складається враження, що в Данії емігранти жили відокремленою колонією, майже зовсім не цікавилися життям данців і відчували себе зовсім чужими. Тільки мимохідь головний герой роману згадує окремі, розрізнені деталі життя в Данії, в яких власне Данії дуже мало. Ці деталі стосуються перипетій особистого життя персонажа, тлом для котрого може слугувати будь-яка держава.

Клим Поліщук у 1917-18 роках написав кілька творів, в основу яких лягли фронтові враження письменника. Новели «Злочинна тьма», «В нетрях Латвії», «Він кохав сонце», «За правду», «Цілком випадково (*Із записної книжки*)» та інші склали збірник «Серед могил і руїн» (1918). Часто твори К. Поліщука називають новелами факту, бо основу їх сюжетів становлять реальні події та враження. Якраз враження, саморефлексії, роздуми про сутність людської природи, її спотворення в ході жорстокої й нікому не потрібної війни-бойні перебувають у центрі уваги у збірнику. Тому територія, на котрій розгортаються події, місцеве населення найчастіше виконують роль не більше ніж тла.

У значній частині творів збірника «Серед могил і руїн», якщо би нам не були відомі факти біографії письменника, неможливо визначити місце події, персонажі – солдати й офіцери царської армії, котрі не мають нічого спільного з місцевим населенням. Тільки у новелі «Цілком випадково (*Із записної книжки*)» в перших абзацах згадується один осінній вечір на одній із залізничних станцій в Ліфляндії [6, с. 127], але далі місце подій, місцеві звичаї, зрештою, місцевий колорит письменника зовсім не цікавлять. Невипадково він, зазвичай точний у відтворенні подій, не дає точної назви залізничної станції. За задумом письменника, сюжет новели міг би розгортатися в будь-якій точці європейської частини Російської імперії.

Певним винятком є новела К. Поліщука «В нетрях Латвії». Певним тому, що автора й тут більше цікавлять внутрішні рефлексії розповідача, його роздуми над деформацією під впливом фронтового побуту і світогляду людської моралі, яка зачіпає усіх без винятку, навіть солдатських «комітетників», які виступають проти «тиранії» й закликають утверджувати, ніби, новий,

гуманістичний світогляд. Але в оповідь цієї новели вже активно вривається латвійський світ.

Імовірно, автор уважав латвійців значно моральнішими стосовно до решти армії. Розповідача засмучує надмірне падіння моральних устоїв у солдатському середовищі, але це вже нібито стало звичним. Але особливе здивування у нього викликає те, що у хаотичні статеві зв'язки з солдатами вступають латишки, які тут працюють над вимощуванням доріг і живуть на солдатських пайках у старих землянках. Теж дожилися люди. Росте і шириться скрізь розпуста, велика сила поганих хвороб з'явилася [...] Що вже «комітетчики», найкращі люде в полку, а й ті не стрималися...» [6, с. 110].

Особливий трагізм і безвихідь від людської черствості й жорстокості у розповідача породжує історія божевільної латишки. Її сина-фронтовика вбили ще в 1915 році, від цієї звістки жінка божеволіє, більше двох років мандрує прифронтовою смугою, військовими частинами в пошуках сина, але майже повсюдно зустрічає лише насміхання з боку таких самих, як і син, фронтовиків, котрих будь-якої хвилини може надто зогнати смерть. Акцентується увага на «ризанском» парубкові Агафонові, котрий разом із іншими «сміялися аж до сліз» над танцями божевільної, а потім безжально «схопив божевільну за карк і вишпурнув її за двері» [6, с. 113]. Війна повністю деморалізує людей, перетворює їх у безжальних егоїстів, коли санітар із набожним обличчям «молився Богу за своє життя, а сам добивав других...» [6, с. 114]. Уявлення про норми і божевілля перевертаються з ніг на голову, нелюдськість у ставленні до божевільної жінки каналізують безсонні роздуми «про становище людини, яка називається ненормальною [...] чим від неї відрізняються люди, що сміють називати себе нормальними через те тільки, що вони можуть серед трупів наповняти свій шлунок, що вміють вивертати окровавлені кишені, гризтисся, ненавидіти, фальшувати і реготатися...» Й, наодинці, итог цих размышлений: «Страшні картини війни і жадливі діла її, але ще страшніше те отупіння і безсердечність, що панує тут... Дивно, як кам'яніють людські серця» [6, с. 113-114].

Карелія, її історія й культура, насамперед – події 1917-20 років перебувають у центрі зображення в романі Я. Олесіча «На озерах вогні». Письменник був добре знайомим із історією й сучасністю цього краю, зі сподіваннями карелів і вепсів. Про Карелію, її природу й людей він писав нариси, чудове знання її географії, клімату, культури, мови, а також фінських реалій виявляється у тексті роману «На озерах вогні». Так, Я. Олесіч доволі точно описує вулиці, парки, будівлі Гельсінгфорса (Гельсінкі), виявляє певне знайомство з фінською літературою, наприклад, детально описує алею «Рунеберська експланада», пам'ятник Рунеберу і навіть перекладає українською мовою двовірш із твору цього поета: «О краю мій, край

тисячі озер... / Тим часом в брунці схований твій цвіт» [3, с. 27]. Тут важливо зазначити те, що Я. Олесіч вибирає ті рядки, котрі натякають на величезний потенціал фінської культури та потребу її відродження.

Коли мова заходить про Карелію й Фінляндію, то найчастіше згадують війну 1940 року, відзначають її загарбницький характер з боку Радянського Союзу й оборонний – з боку фінів. Досі спорадично з'являються повідомлення про національно-визвольні прагнення сучасних карелів і вепсів, незважаючи на існування формальної автономії й майже повної русифікації місцевого населення. Але всі вузли тих подій зав'язалися давно, а гордієвими вузлами вони стали після Лютневої революції в Російській імперії. Для націй і національностей настає своєрідна відродницька весна. Це було цілком зрозумілим для Фінляндії, котра в Російській імперії перебувала на особливому становищі, користуючись фактичними правами автономії, маючи певні інститути державного самоуправління. Але відцентрові сили стають домінуючими у житті навіть тих народів, котрі не мали своєї інтелігенції, державної традиції й т.д., тому, здавалося, і не думали про самостійність. Саме до таких націй належать і карели.

Зараз існує чималий масив історичних досліджень цього періоду, події інколи отримують цілком протилежні ідеологічні оцінки, але більшість сходиться на тому, що і фіни, і карели з вепсами захотіли скористатися своїм законним правом на самовизначення. Фінляндії вдалося стати повноцінною державою, Карелії – ні. Вона була то автономною республікою у складі РРФСР, то окремою республікою, то знову автономією, але все це було суто формальним способом благодійної асиміляції карелів і ліквідації їх прагнень до незалежності. Щоби не впадати в тенденційність післяреволюційної наукової літератури, звернемося до словника Ф. Брокгауза і Й. Ефрона, видання дореволюційного. З нього випливає, що «карели – одне з корінних фінських племен, яке першопочатково проживало в Карелії», вони були вільними господарями свого краю до IX століття, поки не почали платити данину то шведам, то русичам. Остаточо карели втратили незалежність тільки до кінця XIII століття, але мову, фольклор, культуру, особливості побуту і господарювання зберегли до початку XX століття. Більше того, десятки тисяч карелів із XIV ст. були переселені, добровільно чи примусово, вглиб Росії (насамперед на територію теперішньої Тверської області), але і там зберегли національну самобутність. Тому автономістські тенденції серед карелів після революції 1917 р. цілком зрозумілі й історично виправдані.

Я. Олесіч як письменник опинився у дуже складному становищі. З одного боку, він був чудово знайомий із відродницькими настроями у середовищі карелів і вепсів. Національно-

визвольні політичні й культурні тенденції народів Карелії й Фінляндії у його сприйнятті були тотожними до відповідних тенденцій у житті інших постколоніальних народів Росії, насамперед – українців, котрі пережили в 20-30-і роки бурхливий процес національно-культурного відродження. З іншого боку, в 1933 році – році публікації роману Олесіча – письменник уже змушений був суворо дотримуватися вимог офіційної ідеології, а за її канонами, події 1917-20 рр. у Карелії можна було трактувати тільки як визвольний похід Червоної армії й карельського «пролетаріату», бідняків проти експлуататорів у особах місцевої буржуазії та фінських імперіалістів, котрі прикривалися фальшивими націоналістичними лозунгами, щоби прибрати до рук природні багатства краю. І повинен був письменник робити це заради самозбереження, у прямому розумінні цього слова. Щоправда, варто зазначити: на таке відтворення подій могли накладатися і відповідні націонал-комуністичні переконання самого Я. Олесіча, дуже популярні серед українських літераторів 1920-30-х років. Класово-«марксистське» бачення у романі «На озерах вогні» з цих причин явно домінує в зображенні події 1917-20 рр.

Сюжет роману доволі простий. Карельські підприємці, власники лісопилки, торгових підприємств, власники земельних, лісових, водних угідь розіграють національну карту, за текстом роману, з єдиною метою – і надалі гнобити місцевих бідняків, не допустити «пролетарської» націоналізації й перерозподілу майна та природних багатств. Заради досягнення цієї мети вони готові на все. Найяскравішим утіленням місцевої буржуазії в романі є Еро Еріхович Вейманен – син місцевого власника лісопилки і великих угідь, колишній царський офіцер, готовий привести будь-яких загарбників, зокрема – фінських, щоби утримати майно і пануюче становище у краї. В описі Вейманена і місцевих карельських підприємців беззмінно присутні лише негативні конотації. Це стосується і представників фінської інтелігенції та державного керівництва. Так, Маннергейм «глистуватий», парламент тільки тим і зайнятий, що вирішує, як придушити революційні настрої мас (їх зазвичай репрезентують деморалізовані солдати й особи «без певного місця проживання», найчастіше і ті й інші – не місцеві і не фіни). Спроби фінів підтримати карельські військові формування в надії вибити більшовиків із Карелії подаються як бажання після перемоги просто приєднати цей край до Фінляндії. Шпигуноманія 30-х років призводить до пошуку зрадників у середовищі вищого командування Червоної армії, щоби пояснити причини поразки на першому етапі зіткнення з національно-визвольними військами. Представники ж більшовиків, особливо з місцевих, карельської бідноти постійно постають як винятково позитивні типажі. Щоби надати відтворенню подій відчуття правдивості, письменник рясно вводить у текст

роману документи чи їх фрагменти (телеграми, укази, листи, щоденники), які насправді є результатом письменницького вимислу, стилізує нарацію під об'єктивний виклад із допомогою телеграфного стилю, називаючи ці текстові сегменти «хронікою життя».

У принципі, нічим особливим у такому підході до зображення подій роман «На озерах вогні» не відрізнявся від абсолютної більшості української та загальносоюзної епіки 30-х років. Прикметний роман Я. Олесіча іншим, «національним» кутом зору, котрий час від часу, хай і дуже скромно, виривається на поверхню зображення. Цікаві також прояви «слідів» (термін Ж. Дерріда) тоталітарного мислення чи його розвінчання, котрих не зауважували автор і його сучасники, але котрі неминуче виносять на поверхню те, що при творенні тексту передбачалося надійно заховати.

До прикладу, втіленням продажності фінської інтелігенції за авторським задумом мав стати професор Кеттунен. Але перед нами образ людини, яка присвятила усі свої наукові пошуки і всю діяльність – незалежності батьківщини й боротьбі зі шведами і старофінами, а особливо з русифікацією. І в цьому відчувається авторська симпатія до професорової діяльності, неприйняття письменником імперських русифікаційних процесів. Тому в подальшому непереконливими виглядають спроби показати Кеттунена-парламентаря як прислужника фінської буржуазії. Неприйняття може викликати хіба що пропагована ним та іншими фінськими провідниками ідея Великої Фінляндії, чим відзначається чимала кількість постколоніальних народів у момент отримання незалежності.

Двозначністю характеризується ще один образ роману «На озерах вогні» – Юплов, «представник карельського народу», котрий говорив винятково рідною, карельською, мовою, цією ж мовою писав свої звернення і заклики до співвітчизників. Автор роману включає його до числа тих «ворогів народу», хто благословляє карелів і фінів у Гельсінгфорсі на похід проти більшовиків. Як противник більшовиків він не повинен викликати симпатій ні у письменника, ні в читачів. Та ці симпатії в автора час від часу прориваються. Якщо ж на цього персонажа подивитися неупередженими очима, то він набуває дуже привабливого вигляду: він, учитель, «коли прийшла революція, кинув службу і почав агітувати за національне самовизначення. Звичайно, Юплов ніколи не думав про самовизначення таке, як розуміли його більшовики: він мріяв про організацію буржуазної держави з демократичним урядом, на чолі. До того ж Карелія повинна мати найкращі взаємини з Фінляндією як із старшою сестрою по національності. Щодо більшовиків, які касують приватню власність, і які занадто, як казав Юплов, соціалістичні, то з ними Карелія повинна воювати» [3, с. 22].

На сьогоднішній час, це цілком приваблива й найпопулярніша програма. Саме прагнення Юплова до повної незалежності рідного краю і народу викликає симпатії з боку Я. Олесіча, імовірно, під впливом процесу коренізації в Україні. Якраз тому з Юпловим (через його спогади) пов'язані карельські фольклорні пісні-кантели, патріотичні вірші з «Карельського листка», безмежна любов до співвітчизників, тому він проголошує у відозві, що «у нас у Карелії немає панів, генералів та буржуїв. Проти кого ж нам воювати? [...] У нас всі – трудящі. І нас, трудящих, грабують більшовики: вони одбирають останнє зерно, вони хочуть голодом знищити карелів» [3, с. 23]. Такі думки накладалися на твердження персонажів, що «в самій Карелії розвивається великий рух за незалежність Карелії, в крайньому разі – за її автономію» [2, с. 164]. Але в душі 30-х апріорне неприйняття викликають слова «буржуазна держава і «демократичний» уряд. Та й зомбована свідомість громадян СРСР у 30-і роки не приймала будь-яких випадів, хай і справедливих, проти більшовиків.

Про голод серед карелів, яким у Російській імперії постійно підвозили продукти харчування, насамперед хлібне зерно, через брак власних запасів, у романі згадується неодноразово. «[...] хліба кат-ма [...] А тепер і заробити нема де [...] На тартаку теж якусь революцію роблять, бодай їм робило [...] Тартаки стоять... Кругом голод... А вони ото тільки пісень співають... Тернаціональ якийсь...» [2, с. 147]. Картина, повністю аналогічна до «Собачого серця» М. Булгакова. Ще одна фраза купця Йогансона, яка повинна вказувати на його жадібність, насправді тільки підтверджує руйнівний характер більшовицького господарювання: «Там же після більшовиків буде величезний попит на все!» [2, с. 165]. Тому незрозуміло авторові й більшовикам, але стає зрозуміло неупередженому читачеві, чому «естонці також виступають проти нас» [3, с. 63].

Я. Олесіч, який добре знав Карелію і був, напевно, очевидцем революційних подій, незважаючи на більшовицьку тенденційність, як об'єктивний обсерватор, зберіг у тексті роману, свідомо чи несвідомо, «сліди» справедливої боротьби карелів за незалежність і непривабливих діянь більшовиків у Карелії, й ці «сліди» легко відтворити теперішньому читачеві.

Демократичні держави Прибалтики у 30-і роки стають місцем діяльності українських політиків і літераторів, котрі сповідували національну ідеологію. В 1931 році на території Литви видавався український нелегальний «пропагандистсько-революційний» журнал «Сурма», призначений для поширення в Польщі. Це пояснюється тим, що польський шовінізм у 30-і роки був спільним ворогом для литовців і українців. Така традиція відродилася в кінці 80-х років, коли українські національно-патріотичні видання друкувалися в Литві через неможливість зробити це на території

Української РСР, а визвольні рухи і групи встановили тісні дружні зв'язки з «Саюдісом».

Тема взаємозв'язків української літератури, культури з країнами Балтії в цій статті – тільки окремі штрихи, які потребують подальшої роз-

робки і поглиблення, але навіть ці розрізнені результати дослідження свідчать про велику зацікавленість у 20-30-і роки історією й культурою європейських країн, у тому числі й країн Балтії.

Література

1. Костюк Г. Микола Хвильовий: Життя, доба, творчість / Григорій Костюк // Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. – Т. 1. – Нью-Йорк-Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1978. – С. 15-106.
2. Олесіч Я. На озерах вогні / Я. Олесіч // Червоний шлях. – 1933. – № 8-9. – С. 125-188.
3. Олесіч Я. На озерах вогні / Я. Олесіч // Червоний шлях. – 1933. – № 10. – С. 11-69.
4. Олесіч Я. На озерах вогні / Я. Олесіч // Червоний шлях. – 1933. – № 11-12. – С. 4-37.
5. Погорілий С. Неопубліковані романи Володимира Винниченка / Семен Погорілий. – Нью-Йорк: УВАН, 1981. – 212 с.
6. Поліщук К. Вибрані твори / Клим Поліщук. – Київ: Смолоскип, 2008. – 704 с.
7. Сулима М. Література і культура Німеччини на сторінках видань українських футуристів // Книжниця у семи розділах / Микола Сулима. – К.: Фенікс, 2006. – С. 237-242.
8. Сулима М. «Поїдеш далеко, побачиш багато...» // Книжниця у семи розділах / Микола Сулима. – К.: Фенікс, 2006. – С. 190-202.
9. Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: У 5. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1987. – 568 с.

Стаття надійшла до редакції 2.03.2011